

УДК 321.01(477)

Україна в контексті радянського часу (1950–1990 рр.)

Олег Траверсе,

доктор політичних наук,
професор кафедри соціології
та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

У статті висвітлюється політична ситуація в Україні в період 1950-1990 рр. Зокрема, розглядається взаємодія партійного керівництва України та центрального керівництва СРСР.

Ключові слова: *переддержавність радянського зразка, політична еліта, політичні лідери, політична влада, політична система, номенклатура.*

The article contains the review of political situation in Ukraine in 1950-1990. The author considers interaction between party leaders of Ukraine and leaders of the USSR.

Keywords: *pre-statehood status in Soviet way, political elite, political leaders, political power, political system, nomenclature.*

Актуальність

Українська переддержавність як конкретне історичне явище зумовлена характером радянської епохи. У зв'язку з тим, що процеси утворення української держави затягнулись на тривалий час, відлік появи сучасної, так званої, демократичної організації управління в українській державі пов'язується з 1991 роком. Хоча сам процес її формування значно довший. Серед багатьох проблем суспільно-політичного розвитку України у другій половині ХХ ст. зв'язки політичного керівництва та політичного лідерства (на рівні політичних еліт радянської влади) з процесами інституційних змін у політичній системі України набувають значущості і діють як провідні.

Звернення до політичних складових у стосунках між Києвом та Москвою передбачає визначення характерних рис української переддержавності радянської доби. Фіксація встановлених політично-правових засад цих

відносин відбулась у першому українському діючому Основному законі – Конституції УСРР, яка була ухвалена у березні 1919 р. Правники вважають, що його цінність полягає у тому, що до утворення СРСР вона була дійсно основним законом стосовно незалежної, «напівсуверенної» України.

Метою розвідки є розгляд взаємодії партійного керівництва України та центрального керівництва СРСР у 1950–1990 рр.

Виклад основного матеріалу

Визнання українського характеру, самостійності та соборності відродження державності заперечує накидання на «центр» лише негативного сприйняття, того, що дія центру завжди є репресивною; «репресія завжди погана; домагання центру завжди мають тотальний характер; будь-яка тотальність є тоталітаризмом; і все це вкупі має бути рішуче деконструйовано і відкинуто – приблизно таке ціннісне обґрунтування слова «доцентрового» устремління думки. І саме воно, як уявляється, і відіграло визначальну роль в її переможній ході по світу, яким виявилися відмічені останні десятиліття минулого століття» [7].

Для Києва як одного з найбільш значущих для Москви підпорядкованих регіональних центрів характерною була відсутність (як, до речі, і для інших подібних центрів) таких важливих важелів керівництва, як зовнішньоекономічна та зовнішньополітична діяльність. Крім того, вищі центральні державні та політичні інституції, установи й організації перебували за межами українського політичного простору. Це зумовлювало специфіку прояву їх дії на основні внутрішні процеси в українському суспільстві.

Проте стан та особливості характеру модернізаційних процесів зумовлюються не лише досягнутим рівнем технічного, наукового, освітнього, культурного та інших складових суспільного розвитку (на такому шляху були досягнуті чималі успіхи). В цьому процесі провідним чинником виступає політико-культурний контекст, який відтворює взаємодію індивідуального і групового (елітарного і масового) у продукуванні політичного колективного.

«Комунізм за радянським зразком був лише крайнім проявом значно ширшого бачення, яке надихало світову історію протягом більшої частини ХХ ст., – мрії про централізований контроль і керівництво ходом економічного розвитку. Проект рухнув, похоронивши мрію» [10]. Російський варіант соціалізму продемонстрував відродження архаїчних форм колективності, які знайшли свій прояв через утвердження у суспільно-політичних інститутах та державних структурах.

«В роки свого розквіту, наприкінці 50-х, Хрущов зробив спробу вернути партію в її молодість – подібно до того, як постарався «перетрясти» і все інше. Політика його у цій сфері, знову ж, була популістською – ще одним відображенням властивого йому палеоленінізму. Частка робітників від

загальної кількості нових членів партії – а всього за 1956-1964 рр. їх прийшло 4,5 млн – увесь час зростала; меншою мірою це стосується селян; разом з тим ці дві категорії склали близько 50 % – тенденція, явно зворотня до тієї, що посилювалась у останні роки правління Сталіна: набирати нових членів з числа «інтелігенції» – з класу управлінців» [12].

Такий підхід є характерним у рамках поглядів, які найчастіше називають раціональним вибором у межах інституціонального підходу. Подібні принципи побудови політичної організації дозволяють розглядати її як таку, що продукує політичні режими на периферії, які змодельовані за зразком панівного режиму центру. Ці настрої підкріплюються тим, що значна частина впливових московських можновладців часу, який піддається розгляду, мала українське походження.

Перша особа української компартії входить до партійно-радянського ареопагу (фактичного вищого органу радянської держави – політбюро). Вона не лише виступає виконавцем його рішень. Для України ця персона уособлює політичне керівництво «центру», з яким пов'язується і лідерство на українському політичному просторі й від якого залежала особиста доля великої кількості «національної бюрократії».

Разом з тим, його дії підпорядковувались постійному контролю і корегуванню з боку московського вищого політичного центру, в тому числі в кадрових питаннях. Така «двоїстість» дозволяла «центру» здійснювати політичне маніпулювання і маневри, пов'язані з розігруванням карти «боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Необхідно констатувати, що «політика Кремля щодо України в радянський час була завжди досить жорсткою, будь-які прояви лібералізму, особливо натяки на національне відродження, нещадно викорінювалися» [3].

Безперечно, українська владна піраміда угорі мала представників, які визначалися Москвою. Разом з цим, не слід ігнорувати той факт, що безліч різноманітних посад (без яких дія всіх інституцій політичної системи не була можливою) були підпорядковані Києву. Крім того, вищі українські партійні посадовці входили до складу центральних партійних та державних органів влади (центрального комітету, політбюро і т. п.)

Вертикальне підпорядкування політичному центру влади зумовлювало продукування такого явища як сервілізм. Л. Кравчук згадує, як у ЦК КПУ дискутувалося питання: «проводить ЦК компартії України свою політику чи здійснює?» Дехто пропонував записати в проект резолюції (бо готувався документ до чергового з'їзду), що КПУ «проводить політику». Однак, як говорить Л. Кравчук, «жахнулися, як це Компартія України може проводити, себто керувати ... Це КПРС «неухильно проводить» ... Ну, а «здійснювати» – це для нас ... Адже ми здійснюємо політику Москви ... І, як свідчить Л. Кравчук, записали: «здійснює». Отак і керувала українська номенклатура своєю Вітчизною» [9].

Хрущовські реформи І. Лисяк-Рудницький називає децентралізацією без демократизації, оскільки відсутня самодіяльність громадянства

та його безпосередній вплив на державну політику. За комуністичною партією було збережено монополію політичної влади. Господарські органи надалі (як і в попередній сталінській системі) не змінили свого суто бюрократичного характеру.

Спроба хоча б часткових змін у цій сфері виявилася невдалою. У 1961 р. позачерговий XXII з'їзд партії комуністів за ініціативою М. Хрущова прийняв рішення про ротацію керівних партійних кадрів. Був визначений максимальний термін їх знаходження на посаді – три терміни. Але реалізації цього рішення не відбулося. У наступному воно було скасовано. При цьому компартійний правлячий клас продемонстрував здатність протистояти загрози свого розколу шляхом поділу (сільські і промислові обкоми, раднаргоспи та ін.).

Реформа не припинила зростання соціальної диференціації. «У результаті партія, яка гігантськи розрослася при Хрущові, стала у ще більшій мірі організацією управлінської еліти, ніж партія сталінська. Ті, хто вступали до партії робітниками, швидко дослужувались до мілких управлінських постів. І все збільшувалась кількість партійців з вищою освітою. Не менш важливим було і те, що у партії було всього близько 4 % робітничого класу і 25 % осіб, які належать до інтелігенції. І кожному, хто сподівався посісти в системі більш або менш відповідальну посаду, слід було вступати в партію не пізніше як у тридцять з невеликим років. Таким чином, партія до кінця хрущовського царювання у цілому перетворилася на корпоративну організацію номенклатурного істеблшменту, яка не знала перешкод» [13].

Розглядаючи відповідний проміжок часу у радянській політичній історії, В. Баран відзначає, що «Україна була дуже важливим, проте провінційним і далеким від самодостатності складником тоталітарної наддержави, що маскувала свою унітарність назвою союзу республік. Але для проведення внутрішньої політики, яка відповідала б сутності цієї держави, її режимові та ідеології потрібні були місцеві кадри. У рамках «генеральної лінії» вони мають певні можливості для самореалізації, аж до піднесення на рівень найзначніших кремлівських кабінетів» [1].

У найвищих ешелонах української номенклатури, з одного боку, існувало насторожене ставлення до московського центру, що було пов'язано з підозрілістю окремих членів політбюро у Москві до представників української партійно-радянської еліти. З іншого – велася перманентна боротьба за владу різних угруповань всередині самої української номенклатури [11]. Отже вертикальні відносини домінування-підкорення водночас супроводжувались лідерством на теренах самої України.

Послаблення «центру» зумовлювали чинники довгострокової дії. До них слід віднести, по-перше, перерозподіл ресурсів між учасниками союзу. Він, здебільшого, відбувався за рахунок республік-донорів. В першу чергу до них належали Російська Федерація й Україна. Перерозподіл значно послаблював стимули до досягнення якомога вищої планки економічних

показників. По-друге, надзвичайно висока мілітаризація всієї економіки країни в умовах мирного часу. По-третє, поступове відставання радянської системи від найкращих світових досягнень і втрата привабливості не лише з боку її союзників, а й послаблення впливу дії культурних зразків центру.

«Центр» і надалі прагнув до розширення своїх повноважень, що було пов'язано з присвоєнням відповідних ресурсів які належали «периферії». Ця тенденція знайшла своє відображення і по відношенню до української культури. Спроба представити Москву як своєрідний «обмінний центр» спільної мови, якою різні культури спілкуються одна з одною, виявляється невдалою. Відносини будь-якого «центру» з «периферією» не можуть складатись як середне з багатьох периферійних впливів.

У стосунках тривалої політичної дії між «центром» та «периферією» важливу роль відіграли такі події, як війна в Афганістані (1979-1989 рр.) та Чорнобильська катастрофа (1986 р.). Війна не лише обмежувала економічні ресурси центру, які без того виснажувались гонкою озброєнь. Ще більш вагомими виявились морально-психологічні витрати компартійної влади на міжнародній арені та у внутрішньому житті країни.

Коли закладали Чорнобильську атомну станцію, не прислухаючись до голосів «проти», навряд чи передбачували наслідки такого рішення. Суто технічне рішення перетворилось у технологічну і, майже відразу, політичну проблему. Гасло «гласності», проголошене XXVII-м партійним з'їздом, несло умовне навантаження до того моменту, поки не відбулась Чорнобильська аварія. Реальним поштовхом до політики більшої відкритості стало те, що масштаби однієї з найтяжчих промислових катастроф в історії виявились величезними. Перші спроби замовчати і приховати те, що сталось, виявились невдалими.

Масштаб Чорнобильської катастрофи, найтяжчої за всю історію людства техногенної катастрофи, добре відомий як вченим, так і політикам всього світу. Відомо, що аварія призвела до забруднення більш як 145 тисяч квадратних кілометрів території України, Республіки Білорусь та Російської Федерації. Внаслідок цієї катастрофи постраждало майже 5 мільйонів людей, забруднено радіоактивними нуклідами близько 5 тисяч населених пунктів. З них в Україні – 2293 селищ та міст із населенням приблизно 2,6 мільйона людей. Вплив Чорнобильської катастрофи відчули на собі Швеція, Норвегія, Польща, Австрія, Швейцарія, Німеччина, Фінляндія, Великобританія та інші держави [5].

Приховування інформації про катастрофу від громадськості, що було ініційовано керівництвом радянської держави, неухильно виконувалось українською стороною. Аргументом для втаємничування цієї катастрофи висувалось міркування про запобігання паніки серед населення. Однак масштаби катастрофи були такими, що засекретити її виявилось неможливо. Факт відселення мешканців міст Прип'ять і Чорнобиль (27.04.86 і 06.05.86, відповідно) миттєво став надбанням громадян.

Керівництво СРСР відмовилось від міжнародного співробітництва при проведенні робіт з ліквідації наслідків ядерної катастрофи. Тільки в 1989 році Уряд СРСР звернувся до МАГАТЕ з проханням дати експертну оцінку діям щодо ліквідації наслідків аварії [6].

Висновки

Внаслідок дії вказаних та інших чинників, поле політичної дії московського «центру» на українській «периферії» звужувалось. Крім об'єктивних були наявні і суб'єктивні складові. Однією з них є очевидна боротьба за владу між двома політиками: М. Горбачовим та Б. Єльциним. Перший намагався вийти з політичного впливу з боку партії комуністів і залишитись лідером на посаді президента СРСР. Але організаційна еволюція у напрямі переміщення центру політичних повноважень до відповідних президентських структур та Верховної Ради СРСР зіштовхнулася з амбіціями радикальних кіл «нових демократів» на чолі з Б. Єльциним [2, 4, 8, 14, 15, 16, 20].

Послаблення партійної влади здійснило вирішальний вплив на подальший розвиток відповідних процесів на українському політичному просторі. Рух за національну незалежність продовжує посилюватись. Відносини між Російським (московським) центром і Україною швидко змінюються. У серпні 1990 року почалися переговори стосовно нового союзного договору. Стало очевидним, що нова угода якщо й відбудеться, то позбавить центр більшої частини владних повноважень.

Компартія України діє методами, звичними для вищих партійних кіл, а саме: 5 листопада 1990 року розглядається питання «Про посилення ролі комуністів-народних депутатів в стабілізації суспільно-політичної обстановки в республіці» [17]. Проте намічені заходи вже стають неадекватними відносно контексту подій, які набирали динаміки.

Червневє рішення парламенту України (1991 рік) не підписувати союзний договір спричинило й події серпня 1991 року, вважають дослідники. Наміри М. Горбачова прийняти послаблену версію союзної угоди підштовхнуло консервативні сили у вигляді представників компартійної верхівки, органів держбезпеки і армійського генералітету здійснити спробу державного перевороту. Організатори перевороту правильно зрозуміли зміст цього акту: фактичний намір України вийти із Союзу. «Згодом лідери путчу зізнавалися в тому, що саме червневє рішення України підштовхнуло їх до активних дій» [19].

З цього приводу дослідники висловлюють міркування про те, що серпневий переворот 1991 року не закінчився б так швидко, і, можливо, мав би шанси на успіх, якби раніше не виник конфлікт між Російською Федерацією на чолі з Б. Єльциним та керівництвом Радянського Союзу на чолі з президентом М. Горбачовим. По суті йдеться про конфлікт усередині політичної еліти, який очолили два політичні лідери: фактичний керівник і опозиційний лідер. Цей конфлікт «став проявом неприйняття комунізму

російською нацією, а в ширшому розумінні, або ж, як це виглядало в 1991 році, – демонстрацією бажання росіян відмовитись від образу «Росії-імперії». Чимало аналітиків, особливо західних, не помітили, того, що суперники не стільки виборювали ту саму посаду, скільки представляли дві різні політичні спільноти: Росія проти Радянського Союзу. Зрештою, це було триполюсне протистояння: Б. Єльцин проти М. Горбачова, демократія проти комунізму, національне визволення Росії проти «центру, або імперії» [18]. Наслідком такого протистояння стала заборона діяльності партії комуністів у листопаді 1991 року. В грудні того ж року розпався Радянський Союз.

Література:

1. **Баран В. К.** Україна в добу Хрущова // Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. / [редкол.: Курас І. Ф. (голова) та ін.]. – К.: Генеза, 2002 — 2003- . — Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – 2003. – С. 250.

2. Власть и оппозиция. Российский политический процесс ХХ столетия / Ю. В. Аксютин, О. В. Волобуев, А. А. Данилов и др.; В. В. Журавлёв и др. ред.; Российский независимый институт социальных и национальных проблем. Центр политической и экономической истории России. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1995. – 400 с.

3. **Гарань О.** Політико-державні перетворення в Україні / Гарань О., Макеєв С. // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. — М.: “Три квадрата”, 2003. — С. 208.

4. **Гош А. П.** Советский социализм : Становление, кризис и реформирование / А. П. Гош, С. И. Дорогунцов. - К. : Оріяни, 2006. – 288 с.

5. 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи / Верховна Рада України : [упоряд.: М. Борисюк, С. Омелянець, О. Рогінець, Г. Халімон]. — К. : Парламентське видавництво, 2006. — С. 11. – (Серія «Парламентські слухання»).

6. 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи / Верховна Рада України : [упоряд.: М. Борисюк, С. Омелянець, О. Рогінець, Г. Халімон]. — К. : Парламентське видавництво, 2006. — С. 17. - (Серія «Парламентські слухання»).

7. **Каспэ С. И.** Апология центра: о забытом методологическом ресурсе политической науки / С. И. Каспэ // Полис, 2005. — № 1. — С.6.

8. **Ключко Д. Є.** Геостратегічна дилема України: теоретико-методологічний аналіз та інституціональні рішення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Д. Є. Ключко. – Х., 2005. – 23 с.

9. **Кухта Б. Л.** Політичні еліти і лідерство : навч. посіб. / Б. Л. Кухта, Н. Г. Теплоухова. — Львів: МП «Хвилі», 1995. — 196 с.

10. **Линдси Б.** Глобализация: повторение пройденного. Неопределённое будущее глобального капитализма / Б. Линдси; [пер. с англ. Б. Пинскера]. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. — С. 17. - (Серия «Экономика»).

11. **Лозицький В. С.** Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 — 1991) / В. С. Лозицький. — К.: Генеза, 2005. — 368 с.

12. **Малиа М.** Советская трагедия: История социализма в Россию 1917-1991 / Мартин Малиа; [пер. с англ. А. Юрасовский, А. Юрасовская]. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — С. 368.

13. **Малиа М.** Советская трагедия: История социализма в Россию 1917-1991 / Мартин Малиа; [пер. с англ. А. Юрасовский, А. Юрасовская]. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — С. 369.

14. **Перебудова:** задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи): матеріали науково-теоретичного семінару; відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 1996. — 46 с.

15. **Політична система сучасної України:** особливості становлення, тенденції розвитку / І. Ф. Курас, Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан та ін. — К.: Парламентське видавництво, 1998. — 350 с.

16. **Попов Л. Б.** Воспоминания о еврокоммунизме / Леонид Борисович Попов. — М.: Международные отношения, 2008.- 158 с.

17. ЦДАГОУ, Фонд № 1, Опись № 11, Дело № 2200, Лист 2-6.

18. **Шпорлюк Р.** Імперія та нації / Роман Шпорлюк; [пер. з англ. Г. Касьянов]. — К.: Дух і Літера, 2000. — С. 336.

19. **Шпорлюк Р.** Імперія та нації / Роман Шпорлюк; [пер. з англ. Г. Касьянов]. — К.: Дух і Літера, 2000. — С. 337.

20. **Якупов Н. М.** Почему рассыпалась держава? Социальная справедливость: концепции, опыты и уроки. Вожди истинные и мнимые / Назым Мухаметзинович Якупов. — О.: АстроПринт, 1999. — 209 с.